

แนะนำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ
ราชบัณฑิต

บทนำ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๖ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ตั้งโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขึ้น เป็นโครงการ ๔ ปี มีสถาบันวิจัยพุทธศาสน์สนับสนุนทุนการวิจัย กลุ่มงานคัมภีร์พุทธศาสน์ (เดิมเรียกฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์) สนับสนุนการดำเนินงาน และมีคณะกรรมการโครงการวิจัยเป็นผู้ดำเนินงาน โดยมีวัตถุประสงค์การวิจัย ดังนี้

๑. เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่หมวดอักษร ก (ก วรรค) จนถึงหมวดอักษร อ (อ วรรค) ให้ได้มาตรฐานสมบูรณ์เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป และถูกต้องตามคัมภีร์พระไตรปิฎก

๒. เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายของศัพท์ต่าง ๆ อย่างถูกต้อง สามารถนำไปใช้ได้ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย

๓. เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการสำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ทางพระพุทธศาสนาของผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป

๔. เพื่อบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

การดำเนินงานของโครงการวิจัยขั้นแรกสรุปได้ ดังนี้

๑. คัดเลือกศัพท์จากวรรณคดีของพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทั้ง ๔๕ เล่ม และจากที่อื่น ๆ ที่เห็นว่ามีสาระตรงกับพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก จำนวนศัพท์ที่ตั้งเป้าหมายไว้ในตอนต้น คือ ๑๘,๐๐๐ ศัพท์ ทั้งศัพท์ที่เป็นชื่อสาราณนามหรือชื่อเฉพาะ (proper names) เช่น ชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ สิ่งของ และศัพท์ที่เป็นชื่อหมวดธรรม หลักธรรม ข้อธรรม ชื่อพระสูตร ชาดก อปทาน บทบัญญัติทางพระวินัย เป็นต้น

๒. มอบศัพท์ที่คัดเลือกแล้วให้ผู้เชี่ยวชาญทางคัมภีร์พุทธศาสน์นำไปศึกษาเก็บข้อมูลของศัพท์เหล่านั้นจากแหล่งที่มาในพระไตรปิฎกและอรรถกถา แล้วยกร่างเป็นบทนิยาม เสนอคณะกรรมการโครงการวิจัยเพื่อตรวจสอบและอนุมัติ

๓. ให้คณะกรรมการโครงการวิจัยตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์ของข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้น ๆ เพื่อประเมินว่า ศัพท์นั้น ๆ มีสาระสมควรเก็บหรือไม่ ไม่ได้ตรวจสอบความถูกต้องของบทนิยามซึ่งเป็นวิชาการอย่างหนึ่งสำหรับการจัดทำพจนานุกรม

ผลการดำเนินงานตามโครงการวิจัย ๔ ปี คือ คณะกรรมการโครงการวิจัยให้การรับรองศัพท์ที่มีข้อมูลถูกต้อง สมควรนำมาจัดทำบทนิยามเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวนประมาณ ๑๘,๐๐๐ ศัพท์ เช่น ศัพท์อักษร ก จำนวน ๒,๓๑๗ ศัพท์

การจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๐ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ ประธานคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้แต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ประกอบด้วยคณะที่ปรึกษาและคณะกรรมการ ดังรายนามต่อไปนี้

๑. พระราชปรีดีทิพย์, ศ.ดร.	ประธานที่ปรึกษา
๒. พระศรีศาสนบัณฑิต	ที่ปรึกษา
๓. พระมหาธิติ อนุภทโท	ที่ปรึกษา
๔. พระมหาสมเดช ตปสีโล	ที่ปรึกษา
๕. ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ	ประธานบรรณาธิการ
๖. ศ.ดร.วัชรระ งามจิตรเจริญ	บรรณาธิการ
๗. ผศ.รังษี สุทนต์	บรรณาธิการ
๘. นายสำรวย นักการเรียน	บรรณาธิการ
๙. ดร.ธานี สุวรรณประทีป	บรรณาธิการและเลขานุการ
๑๐. นายสุชญา ศิริธัญญ	ผู้ประสานงาน

คณะกรรมการจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประชุมครั้งแรก เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๐ ณ ห้อง ๑๐๑ อาคารมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร มีบรรณาธิการเข้าประชุมครบทั้ง ๕ คน ที่ประชุมพิจารณาภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายแล้ว มีมติให้ดำเนินการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยตามหลักการ ต่อไปนี้

๑. พจนานุกรมนี้เป็นพจนานุกรมเฉพาะทาง คือ พจนานุกรมที่บรรจุศัพท์ในพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ เช่นเดียวกับพจนานุกรมศัพท์ศึกษาศาสตร์ร่วมสมัย ของสำนักงานราชบัณฑิตยสภา ที่ประธานบรรณาธิการ นำมาเสนอให้ที่ประชุมพิจารณา เพื่อใช้เป็นตัวอย่างในการนิยามศัพท์และอธิบายศัพท์

เพราะพจนานุกรมศัพท์ศึกษาศาสตร์ร่วมสมัยซึ่งเป็นพจนานุกรมเฉพาะทางการศึกษาได้เก็บศัพท์ศึกษาศาสตร์ร่วมสมัยภาษาต่างประเทศมาบัญญัติศัพท์เป็นภาษาไทยแล้วนิยามความหมายของศัพท์นั้น ๆ ตามความหมายของศัพท์ภาษาต่างประเทศและอธิบายขยายความเพื่อช่วยให้เข้าใจ นำไปใช้ได้ถูกต้อง พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยก็เก็บศัพท์มาจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ที่แปลมาจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี จึงต้องนิยามความหมายและอธิบายขยายความให้เข้าใจตรงตามความหมายในภาษาบาลีเช่นเดียวกัน

๒. นำศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทยที่ยกร่างบทนิยาม พร้อมข้อมูลที่คณะกรรมการวิจัย มีมติรับรองแล้ว มาจัดเรียงลำดับตามตัวอักษร และมอบหมายกันตรวจสอบข้อมูลตามที่มาของศัพท์แต่ละศัพท์ เพื่อให้เข้าใจความหมายและเรื่องราวที่เกี่ยวข้องของศัพท์นั้น ๆ อย่างชัดเจนแล้วปรับปรุงบทนิยามให้เป็นไปตามรูปแบบการนิยามศัพท์พจนานุกรม

๓. รูปแบบการนิยามศัพท์ควรพิจารณาให้เหมาะสมกับประเภทของศัพท์ เช่น ประเภทพระสูตร ขาดก วัตถุ (เรื่อง) อุปทาน (อัตชีวประวัติในอดีต) ชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของ ชื่อหมวดธรรมหลักธรรม หรือข้อธรรม ในกรณีที่มีศัพท์ที่พ้องหรือชื่อซ้ำกัน เช่น คำ **กฤระ** หลายคำ **กบิล** หลายคำ หรือ **กฤระ** กับ กฤตสูตร **กบิล** กับ **กบิลพัสดุ์** ต้องตรวจสอบให้ตลอดว่ามีความเกี่ยวข้องกันหรือไม่ ถ้าเกี่ยวข้องกัน ต้องนิยามและอธิบายให้เชื่อมโยงกัน

๔. เนื่องจากเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎก การนิยามศัพท์แต่ละศัพท์ต้องให้ถูกต้องตามความหมายที่ใช้ในบริบทต่าง ๆ ของพระไตรปิฎก และต้องยกตัวอย่างที่ใช้ในบริบทนั้น ๆ มาประกอบคำอธิบายด้วย เช่น คำว่า **กรรม** มีบทนิยามว่า ๑. การกระทำ ๒. หน้าที่, การงาน, อาชีพ ๓. พิธีกรรม, ศาสนพิธี

๕. กฎแห่งกรรม หรือ คำว่า **กัมมัฏฐาน** ซึ่งมีบทนิยามว่า ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานทางใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมทางจิต มี ๒ ประเภท คือ ๑. สมถกัมมัฏฐาน (อุบายสงบใจ) ๒. วิปัสสนากัมมัฏฐาน (อุบายเรื่องปัญญา) จึงต้องยกตัวอย่างในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถา มาอธิบายเสริมไว้ด้วย

สรุปว่า แต่ละศัพท์จะมีบทนิยามและคำอธิบายขยายความ เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

คณะกรรมการชุดนี้ได้จัดทำบทนิยามศัพท์พระไตรปิฎกได้ ๑ เล่ม จำนวน ๑๑๐ ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ กกจูปมสูตร ถึง กัมมัฏฐาน ดังปรากฏในเล่มที่ ๑ ต่อมาเมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๐ มหาวิทยาลัยได้แต่งตั้งบรรณาธิการเพิ่มอีก ๒ คน ได้แก่ ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ และนายมนัส จอดพิมาย คณะบรรณาธิการชุดนี้ได้เริ่มประชุมจัดทำบทนิยามศัพท์พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒ ตั้งแต่วันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๐ ได้บทนิยามศัพท์จำนวน ๑๓๓ ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ **กรอบพระพักตร์**, **กรอบหน้า** (อุนฺหีส) ถึง **กองอวิชชาใหญ่** (มหนตอวิชชาขนฺธ) ดังปรากฏในเล่มที่ ๒

เนื่องจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้โอนงานจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเดิมสังกัดกองวิชาการให้ขึ้นกับสถาบันพระไตรปิฎกศึกษา ผู้อำนวยการสถาบันจึงเสนอให้อธิการบดีมหาวิทยาลัยฯ ลงนามแต่งตั้งคณะกรรมการจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยขึ้นใหม่ เมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๑ ประกอบด้วยคณะที่ปรึกษาและคณะกรรมการ ดังต่อไปนี้

คณะที่ปรึกษา

๑. พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.	ประธานที่ปรึกษา
๒. พระสุวรรณเมธากรณ์, ผศ.	ที่ปรึกษา
๓. พระศรีศาสนบัณฑิต, ผศ.	ที่ปรึกษา
๔. พระมหาสมเดช ตปสีโล, ดร.	ที่ปรึกษา

คณะกรรมการ

๑. ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ	ประธานกรรมการ
๒. พระมหาวัชรนพร อภิวัตโน	กรรมการ
๓. พระมหาเสฏฐวุฒิ วชิรญาโณ, ดร.	กรรมการ
๔. นายมนัส จอดพิมาย	กรรมการ
๕. ดร.ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ	กรรมการและเลขานุการ

คณะกรรมการชุดนี้ได้เริ่มประชุมพิจารณาจัดทำบทนิยามศัพท์พระไตรปิฎกตั้งแต่วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๖๓ เป็นต้นมา บัดนี้พิจารณาจัดทำบทนิยามศัพท์ ได้จำนวน ๑๓๐ ศัพท์ ในจำนวนศัพท์ที่กำหนดไว้ ๑๕๐ ศัพท์ เมื่อจัดทำบทนิยามศัพท์ครบ ๑๕๐ ศัพท์แล้วจะจัดพิมพ์ต่อไป เพื่อให้ท่านได้เห็นตัวอย่างการนิยามศัพท์ตามประเภทของศัพท์ ดังกล่าวข้างต้น จึงขอนำมาเสนอจำนวน ๗ ตัวอย่างดังต่อไปนี้

ตัวอย่างบทนิยามศัพท์ ในเล่ม ๑

กกุญฺปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเลื่อย

พระสูตรนี้มีเนื้อหาสำคัญว่า มีภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระโมลियัมคคุณะคลุกคลีด้วยภิกษุณีเกินเวลา เมื่อมีผู้ตักเตือน กลับโกรธและก่อการทะเลาะวิวาท พระพุทธองค์ทรงเรียกมาตรัสถาม พระโมลियัมคคุณะกราบทูลว่า เป็นความจริง

พระพุทธเจ้าทรงดำหนิพระโมลियัมคคุณะและประธานโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา ควรฝึกอบรมให้มีจิตหนักแน่น มั่นคง ไม่โกรธ ทรงนำเรื่องต่าง ๆ ๘ เรื่อง มาบรรยายเชิงอุปมาโวหารให้ฟัง เรื่องที่ ๘ คือ อุปมาด้วยเลื่อย ซึ่งมีใจความว่า ผู้มีจิตหนักแน่นมั่นคง ไม่โกรธนั้น

แม้ถูกพวกโจรใจร้ายจับมัดแล้วใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ทาง เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ไปอย่างทารุณก็ไม่โกรธ กลับมีเมตตาต่อโจรพวกนั้น และทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายนำพระโอวาทที่อุปมาด้วยเลื่อยนี้ไปใช้ ทุกครั้งที่เหตุการณ์ทำนองนี้เกิดขึ้นกับตน

ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๒๒-๒๓๒/๒๓๓-๒๔๔

กกุสันธะ : พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง เป็นพระองค์ที่ ๒๕ ในจำนวน ๒๙ พระองค์ มีพระตันหังกรพุทธเจ้าเป็นพระองค์ที่ ๑ ดังปรากฏในพุทธปภินณกัณท์ แห่งคัมภีร์พุทธวงศ์ เป็นพระองค์ที่ ๒๒ ในจำนวน ๒๕ พระองค์ นับตามลำดับพุทธวงศ์ซึ่งมีพระที่ปึงกรพุทธเจ้า เป็นพระองค์ที่ ๑ ที่พระโคตมพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ในพุทธวงศ์ เป็นพระองค์ที่ ๔ ในจำนวน ๗ พระองค์ มีพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นพระองค์ที่ ๑ ที่พระโคตมพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ในมหาปทานสูตร และเป็นพระองค์ที่ ๑ ในจำนวน ๔ พระองค์ที่ทรงอุบัติขึ้นในภัทรกัปนี้ ซึ่งมีพระเมตไตรย พุทธเจ้าเป็นพระองค์ที่ ๕

พระกกุสันธพุทธเจ้ามีพระชาติเป็นพราหมณ์ กัสสปโคตร ประสูติในกรุงเขมวดี ในรัชกาล พระเจ้าเขมะ มีพราหมณ์อัคคิทัตตะเป็นพระพุทธรูปดา พราหมณ์วิสาขเป็นพระพุทธรูปรดา ทรงดำรงฐานะเป็นฆราวาสอยู่ ๔,๐๐๐ ปี มีภริยานามว่าโรปิณี มีบุตร ๑ คน นามว่า อุตตระ ดำรงชีวิตอย่างมีความสุขในปราสาท ๓ หลัง ใน ๓ ฤดู คือ งามวิวัฒมปราสาท งามสุทธิปราสาท และ รติวิวัฒมปราสาท ออกผนวชเพราะเห็นนิมิต ๔ ประการ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ บำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือน จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ภายใต้ต้นชีก (สิรีสะ) ทรงประกาศ พระศาสนาอยู่ ๓๖,๐๐๐ ปี จึงปรินิพพาน ณ เขมาราม เมื่อพระชนมายุ ๔๐,๐๐๐ ปี

พระกกุสันธพุทธเจ้ามีพระสาวกที่สำคัญ ดังนี้

๑. พระพุทธชเรธา เป็นพุทธอุปัฏฐาก
๒. พระวิจฺฐเรธาและพระสิญฺชิวเรธา เป็นคู่อัศรสาวก ขวา-ซ้าย
๓. พระสามาเถรีและพระจัมปนามาเถรี เป็นคู่อัศรสาวิกา ขวา-ซ้าย
๔. อัจจุคคตอุบาสกและสุนนอุบาสก เป็นคู่อัศรอุปัฏฐาก
๕. นันทาอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกา เป็นคู่อัศรอุปัฏฐายิกา

เหตุการณ์สำคัญที่ทำให้มีผู้บรรลุนิพพานเป็นจำนวนมากคือ

๑. ในวันที่ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีเทวดาและมนุษย์บรรลุนิพพานประมาณ ๔๐,๐๐๐

โกฏิ

๒. ในวันที่ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์กลางอากาศ เทวดาและมนุษย์บรรลุนิพพานประมาณ

๓๐,๐๐๐ โกฏิ

๓. ในวันที่ทรงประกาศอริยสัจ ๔ แก่ยักษณรเทพ มีผู้บรรลุนิพพานประมาณไม่ได้

๔. ทรงพยากรณ์ว่า พระเจ้าเขมะ ผู้ทรงทำนุบำรุงพระองค์ตลอดมา จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต มีพระนามว่า โคตมะ ทำให้พระเจ้าเขมะพอพระทัย ทรงมุ่งมั่นบำเพ็ญบารมีให้ยิ่งขึ้นไป

ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑-๑๓/๑-๗, ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๑-๗๐๖, ๒๖/๗๒๑-๗๒๔,

ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔-๗/๑๐-๑๔

กปิชาตก : ชาตกว่าด้วยการเข้าใจผิดว่าลึงเป็นฤๅษี

ชาตกนี้มีเนื้อหาสำคัญว่า วันหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปหาภิกษุกลุ่มหนึ่ง ซึ่งกำลังสนทนากันอยู่ ตรัสถามว่า กำลังสนทนาเรื่องอะไร ภิกษุกลุ่มนั้นกราบทูลว่า กำลังสนทนาเรื่องพฤติกรรมหลอกลวงของภิกษุรูปหนึ่ง จึงตรัสว่า มิใช่ชาตินี้เท่านั้น แม้ในชาติก่อนก็มีพฤติกรรมเช่นนี้มาแล้ว เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลขอให้ทรงเล่า จึงตรัสว่า ในสมัยที่พระองค์ยังเป็นโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ ออกบวชเป็นฤๅษี พร้อมกับลูกชาย วันหนึ่ง ฤๅษีลูกชายเห็นลึงที่ปลอมตัวเป็นฤๅษีมาขออาศัย มีความสงสาร จึงกล่าวกับบิดาว่า ฤๅษีนั้นเป็นผู้ยินดีในความสงบและความสำรวม ถูกความหนาวเปียกเปียก ควรเชิญให้เข้ามาในบรรณศาลา ฤๅษีผู้เป็นบิดาจึงสอนลูกว่า ผู้นี้มีใจผิดแต่เป็นลึงที่ห้อยโหนตามกิ่งมะเดื่อ มันเป็นสัตว์เลวทราม มักประทุษร้าย ถ้ามันเข้ามาก็จะทำลายบรรณศาลานี้ จงไล่มันไป

ทรงสรุปว่า ลึงนั้นคือภิกษุผู้มีพฤติกรรมหลอกลวง ลูกชายฤๅษี คือ พระราหุล ฤๅษีผู้บิดาคือพระองค์เอง เมื่อทรงเล่าจบ ภิกษุกลุ่มนั้นบางพวกบรรลุโสดาปัตติผล บางพวกบรรลุสกทาคามีผล บางพวกบรรลุอนาคามีผล และบางพวกบรรลุอรหัตตผล

ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐๐-๒๐๑/๑๑๙, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๒๐๐-๒๐๑/๓๑๖-๓๑๘.

ตัวอย่างบทนิยามศัพท์ในเล่ม ๒

กระแสน์ (โสต) : ๑. น้ำหรือลมเป็นต้นที่ไหลหรือพัดเรื่อยเป็นแนวเป็นทางไปไม่ขาดสาย เช่น กระแสน้ำ กระแสลม, โดยปริยาย หมายถึง อาการเช่นนั้น; เส้น, สาย, แนว, ทาง, เช่น กระแสความ กระแสความคิด (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ หน้า ๕๙)

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงกระแสน์ไว้ ดังนี้

๑. กระแสน์ตามธรรมชาติ เช่น กระแสน้ำ กระแสลม

๒. กระแสน์ฝ่ายอกุศล ได้แก่ กระแสน์ค้นหา กระแสน์วิญญู กระแสน์กิเลส กระแสน์ทุจริต กระแสน์อวิชชา และกระแสน์มานะ

ในอุพนิเทศ พระสารีบุตรเถระนำคำถามเกี่ยวกับกระแสน์ของอชิตมาณพ และพระดำรัสตรัสตอบของพระพุทธเจ้ามาอธิบายขยายความ มีใจความว่า

คำถาม

กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย อะไรปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้

พระดำรัสตรัสตอบ

กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้

พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า “กระแสทั้งหลาย” ในที่นี้ หมายถึง กระแสตัณหา (ตณฺหาโสโต) กระแสทิฏฐิ (ทิฏฺฐิโสโต) กระแสกิเลส (กิเลสโสโต) กระแสทุจริต (ทุจฺจริตโสโต) และกระแสอวิชชา (อวิชชาโสโต)

ช.จุ. (บาลี) ๓๐/๓-๕/๓๐-๓๕, ช.จุ. (ไทย) ๓๐/๓-๕/๕๒-๖๐.

ในอรรถกถาเถรคาถา อธิบายว่า กระแส ๕ กระแส ได้แก่ ๑. กระแสตัณหา (ตณฺหาโสโต) ๒. กระแสทิฏฐิ (ทิฏฺฐิโสโต) ๓. กระแสมานะ (มานโสโต) ๔. กระแสอวิชชา (อวิชชาโสโต) และ ๕. กระแสกิเลส (กิเลสโสโต) กระแสเหล่านี้ไหลไปในอารมณ์ทั้งปวงมีรูปารมณเป็นต้น ทางทวารทั้งปวง มีจักขุทวารเป็นต้น หมายความว่า กระแสตัณหาเป็นต้นไหลจากตาไปสู่รูป จากหูไปสู่เสียง จากจมูกไปสู่กลิ่น จากลิ้นไปสู่รส จากกายไปสู่สัมผัส (เย็น ร้อน อ่อน แข็ง) และจากใจไปสู่ธรรมารมณ

ช.เถร.อ. (บาลี) ๒/๗๖๑-๗๖๒/๓๑๒,๓๑๗,

ช.เถร.อ. (ไทย) ๒/๗๖๑-๗๖๒/๔๐๖,๔๑๒.

ในปสาทพุลพราหมณวัตร พระพุทธองค์ตรัสกับพระชีนาสพทั้งหลายว่า “พราหมณ์ เธอจงพยายามตัดกระแสให้ขาด จงบรรเทาทุกสิ่งทุกอย่างให้ได้ เธอรู้ความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้ว ก็จรรู้แจ้งสภาวะที่ปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้”

คำว่า **กระแส** ในที่นี้ อรรถกถาอธิบายว่าหมายถึงกระแสตัณหา

ช.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๘๓/๘๓, ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๓/๑๕๒,

ช.ธ.อ. (บาลี) ๒/๓๘๓/๔๖๙, ช.ธ.อ. (ไทย) ๒/๓๘๓/๕๗๖.

ในอนุสัสติสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “บุคคล ๔ จำพวกปรากฏอยู่ในโลก คือ ๑. บุคคลผู้ไปตามกระแส ๒. บุคคลผู้ไปทวนกระแส ๓. บุคคลผู้มีภาวะตั้งมั่น และ ๔. บุคคลผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่ง ดำรงอยู่บนบก”

กระแสในที่นี้หมายถึง กระแสตัณหาเช่นเดียวกัน

อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๕/๖, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕/๗.

๓. กระแสฝ่ายกุศลที่นำไปสู่อริยมรรค เรียกว่า โสตา หรือโสดา ได้แก่ อริยมรรค ดังที่ พระสารีบุตรทูลตอบพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘. สัมมาสมาธิ นี่แลเป็นโสดา” และพุทธองค์ทรงรับรองว่าถูกต้อง

ผู้ถึงกระแสนี้มีชื่อว่า โสดาบัน (โสด์ สมาบนนา) เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่ ๑ ซึ่งมีความแน่อนที่จะก้าวขึ้นไปถึงพระอริยบุคคลลำดับที่ ๒ คือพระสกทาคามี ลำดับที่ ๓ คือ พระอนาคามี และ ลำดับที่ ๔ คือพระอรหันต์ แล้วปรินิพพาน

ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๐๑/๓๐๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕,

ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๘๔/๒๑๐, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๘๔/๓๓๓.

ตัวอย่างบทนิยามศัพท์ในเล่มที่ ๓

กัจจานโคตตสูตร : พระสูตรที่ว่าด้วยพระกัจจานโคตร

พระสูตรนี้มีเนื้อหาสำคัญว่า พระกัจจานโคตรเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร จึงจะเรียกว่า มีสัมมาทิฏฐิ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นแห่งสังขารโลกตามความเป็นจริงด้วยปัญญาแล้ว ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอัตตา มีญาณหยั่งรู้ความเกิดทุกข์และความดับทุกข์ จึงเรียกว่า มีสัมมาทิฏฐิ

ในตอนท้ายพระพุทธองค์ทรงแสดงทางสายกลาง คือปฏิบัติสมุปบาททั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ให้ฟังด้วย

ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๗-๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

ในฉัณนสูตร แห่งสังยุตตนิกาย ชันธรวรรค พระอานนทได้นำเนื้อความในกัจจายนโคตตสูตรนี้แสดงแก่พระฉัณณะ หลังจากท่านละสิทธิมานะ ว่าเป็นผู้ใกล้ชิดพระพุทธเจ้าได้แล้ว ทำให้พระฉัณณะได้เห็นธรรม

ส.ข. (บาลี) ๑๗/๙๐/๑๐๕-๑๐๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๑-๑๗๔.

กัณฑาเรวตเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระกัณฑาเรวตเถระ

พระกัณฑาเรวตเถระได้เล่าประวัติในอดีตของท่านไว้ ดังปรากฏในขุททกนิกาย อปทาน ภททียวรรค มีเนื้อความว่า ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากภัทรกัปนี้ขึ้นไป ท่านได้เกิดในตระกูลพราหมณ์ในกรุงหงสวดี เรือนจบไตรเพท เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ และได้ยินพระองค์ทรงสรรเสริญภิกษุรูปหนึ่งผู้มีปรกติเข้าฌานว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ได้ฌาน เกิดความเลื่อมใส จึงตั้งความปรารถนาตำแหน่งนั้น และได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่า จะได้ตำแหน่งนี้ในศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้า จึงได้บำเพ็ญบารมี

เรื่อยมาในชาติต่าง ๆ ในชาติสุดท้าย ท่านเกิดในตระกูลกษัตริย์ในกรุงโกลิเยะ เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ที่กรุงกบิลพัสดุ์ จึงได้ออกบวช และปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตผลหลุดพ้นจากความสงสัย (กังขา) ทั้งปวง พร้อมด้วยคุณวิเศษ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีฌาน (ได้ฌานและยินดีในฌาน)

ช.อุป. (บาลี) ๓๓/๓๔-๕๓/๒๒๗-๒๓๐,

ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๓๔-๕๓/๒๙๓-๒๙๖.

ท่านได้กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าไว้ดังปรากฏในกัฐาเรวตเถรคาถา แห่งขุททกนิกายเถรคาถาว่า

เชิญท่านดูพระปัญญาของพระตถาคตทั้งหลาย

ผู้ประทานแสงสว่างและประทานดวงตา

ย่อมชื่อว่าทรงกำจัดความสงสัย

ของเหล่าเวไนยสัตว์ผู้พากันมาเฝ้าเสียได้

เหมือนแสงไฟที่เจิดจ้าในเวลาค่ำคืน

ช.เถร. (บาลี) ๒๖/๓/๒๕๙, ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๓/๓๐๔.

สรุป

งานจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยให้มีศัพท์จำนวน ๑๘,๐๐๐ ศัพท์โดยประมาณนั้น เป็นงานที่หนักมาก ต้องใช้เวลาหลายปี และต้องมีผู้เชี่ยวชาญด้านภาษา ทั้งภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาไทย และภาษาต่างประเทศ ต้องมีผู้มีใจรักงานนี้ และสนับสนุนส่งเสริมโดยนำไปอ่านและแนะนำข้อบกพร่องที่พบเพื่อปรับปรุงต่อไป การจัดทำต้นฉบับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยจึงจะสำเร็จด้วยดีตามโครงการ

บรรณานุกรม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **มหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐-๒๕๓๒.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **มหาจุฬาอัฐรูกถา ภาษาบาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒-๒๕๓๖.

..... อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐-๒๕๖๐.
กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “พจนานุกรมพระไตรปิฎก”, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://mcuaad.mcu.ac.th/ac/lxc/lxc.php?lt=1> [๕ พฤศจิกายน ๒๕๖๓].